

واکاوی پدیدارشناسانه چگونگی تأثیر شهروند معنوی بر استفاده از فضای مجازی

زینب رجبی*

محمد جوادی پور**

حمیدرضا رضازاده بهادران***

مرتضی سمیعی زعفرندی****

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، واکاوی پدیدارشناسانه چگونگی تأثیر شهروند معنوی بر استفاده از فضای مجازی بود. این پژوهش کیفی با استفاده از روش پدیدارشناسی اجرا شد روش نمونه گیری هدفمند از نوع ملاک محور بود. ابزار گردآوری اطلاعات استفاده از مصاحبه های نیمه ساختارمند بود. داده ها با مصاحبه از ۱۷ نفر از معلمان مدارس متوسطه تهران جمع آوری گردید. روش تجزیه و تحلیل داده ها با استفاده از تحلیل مضمون صورت گرفت. تحلیل حاصل از مصاحبه ها حاکی ۱ مضمون فراگیر ۳ مضمون سازمان دهنده سطح اول و ۱۱ مضمون سازمان دهنده سطح دوم و ۲۳ مضمون پایه بود. و با بهره گیری از نرم افزار ماکس کیدای ۱۶ اقدام به تحلیل گردید. نتایج پژوهش حاکی از آن بود که واکنش شهروند معنوی در استفاده از فضای مجازی شامل مواردی چون حل تعارضات مدرنیته و مذهب، حفظ هویت مذهبی، پرهیز از گناه، ترویج اخلاقیات حسنه، عدم آسیب پذیری در برابر مسائل منفی اخلاقی مجازی، نهادینه شدن افکار مثبت در برابر بعد منفی، آگاهی سازی و آگاهی بخشی، تغذیه ذهنی سالم، رژیم ذهنی سالم، توجه به یادگیری عمیق، کنکاش دانش و تمیز بین دانش دروغین و واقعی، رعایت اخلاق کاربری، تفکر انتقادی، خودآگاهی و خودباوری، آگاهی از ارزش ها و ضد ارزش های، استفاده از نکات مثبت و طرد نکات منفی آن، ساخت بازی های معنوی، یادگیری سواد رسانه ای، فرهنگ سازی، نخود کنترلی در فضای مجازی، فیلتر سازی، رعایت اعتدال، شالوده فکری مستحکم و خود مراقبتی و دگر مراقبتی خردورزانه می شود.

واژگان کلیدی: استفاده از فضای مجازی، تجارب زیسته معلمان، شهروندی معنوی

* دانشجوی دکتری تخصصی رشته برنامه ریزی درسی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

** دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

*** دانشیار گروه علوم تربیتی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

**** دانشیار پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، تهران، ایران

نویسنده مسؤول یا طرف مکاتبه: محمد جوادی پور javadipour@ut.ac.ir

مقدمه

انسان به دلیل نیازمندی یا کمال جویی و به لحاظ ساختار شخصیت، موجودی اجتماعی است، لذا همه وجود آدمی تا حدی قابل توجه از شرایط اجتماعی تأثیر می پذیرد و هم می تواند با توسعه وجودی خویش با دیگران ارتباط برقرار کند و اجتماع را تحت تأثیر خود قرار دهد و شخصیت انسان در شرایط محیطی ساخته و پرداخته می شود. همچنین انسان موجودی مکلف است که نخست در برابر خداوند و سپس در برابر دیگران مسولیت دارد. در راستای مسولیت انسان در برابر دیگران، یکی از مهم ترین نقش های آن در جامعه نقش شهروندی است (Shamshiri, 2015). با توجه به تغییرات و چالش های زندگی، در دنیایی که مدام در حال تغییر است نیاز به آموزش شهروندی است (Sharifi and Mirshah Jafari, 2016). برای تحول و سازگاری انسان در جامعه، باید به آموزش ارزش های حقیقی پردازیم و بزرگترین وظیفه زمامداران هر جامعه، فراهم آوردن زمینه ای برای امکان شکوفایی توانایی ها و تکامل معنوی جامعه، یعنی رو کردن به ارزش های انسانی می باشد (Naqibzadeh, 2018). با وجود این، رفتارهای شهروندی متفاوتی از افراد در جامعه بروز میکند که تحت تأثیر برداشت فرد از شهروندی می باشد.

این که هر فردی در جامعه برداشت های متفاوتی از شهروندی دارد بستگی به واقعیت های اجتماعی و سیاسی و نگرش های علمی، اعتقاد، هویت افراد، ارزش های معنوی و اخلاقی آنها دارد (Taniguchi and Nakano, 2017; Vogels, 2011; Cohen, 2019). شهروندی از لحاظ جغرافیایی با کل جهان در ارتباط است همچنین مفهوم شهروندی از سطح سیاسی به سطح اجتماعی و فرهنگی گسترش یافته است و در کشورهایی که اختلافات و درگیری های داخلی دارند شهروندی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. (Reilly and Niens 2014 quoted in). (Vogels de Groot, 2017) شهروندی، مجموعه ای از وظایف، حقوق، تکالیف و مسؤلیت ها و تعهدات اجتماعی، سیاسی، احساس تعلق و عضویت اجتماعی برای مشارکت جدی و فعالانه در حوزه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه است (Nikvarz and Afrasiabi, 2017) در رعایت اخلاق شهروندی در جامعه، گاهی افراد از روی اجبار و منافع کوتاه مدت اصول شهروندی را رعایت کنند و هر فردی به جای منافع ملی، به فکر منافع فردی خواهد بود و در نهایت، به قانون گریزی منجر می شود. و برای جلوگیری از ایجاد هرج و مرج در جامعه، نیاز است

دستگاههای دولتی بر عملکرد افراد نظارت داشته باشند. اجرای وظایف شهروندی و مشارکت فعال در جامعه در گروی داشتن، تعهدات و اعتقادات معنوی افراد است.

شهروندی به دلیل گستردگی و تاثیر گذاری در جامعه، ارتباط تنگاتنگی با توسعه اخلاقیات پیدا کرده است (Voglers DeGroot, 2017). برای توسعه اخلاق و تعهد فرد در جامعه می توان به شهروند معنوی اشاره کرد. از آنجا که هر نگرشی بر شالوده دانش و آگاهی نظام یافته ای استوار است. شهروندی و تعلیم و تربیت شهروندی نیز بر مبنای رویکردهای مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است؛ که در این میان، نقش ادیان آسمانی، مذاهب، فرقه ها و رویکردهای آنها بسیار حائز اهمیت است (Shamshiri, 2015).

در شهروند معنوی فرد از روی ترس، خود را ملزم به پیروی از قانون نمی کند. بلکه راستی، امانت داری و پایبندی به ارزش های اخلاقی است که او را ملزم می سازد و پذیرش قوانین و التزام به آن را برای او نه تنها آسان بلکه لذت بخش می نماید (El-Shibli and El-Nabulsi, 2017) و افراد تمایل دارند که انگیزه رعایت حقوق و وظایف شهروندی را درونی کنند تا بتوانند، امکان زندگی هماهنگ و بدون تنش چه با یکدیگر و چه با محیط زیست و توسعه برای نسل های آینده را فراهم آورند. و هزینه های اجرایی شدن حقوق و وظایف شهری را به حداقل ممکن می رسانند، که در غیر این صورت این هزینه ها دائماً افزایش یافته و باعث افزایش کنترل اجتماعی در جامعه می شود (Nikomaram et al. 2011).

شهروند معنوی، بستر اجتماعی مناسبی را برای فعالیت فرد مهیا می کند تا او بتواند همه چیز را در خدمت پیشرفت خود به سوی تعالی به دست گیرد. برای کاربرد الگوی شهروند معنوی در زندگی از میان تمام نهادهای ذیربط در تربیت معنوی، مدارس و برنامه های درسی آنها نقشی تعیین کننده دارند. به بیان دیگر، مدارس نقش مستقیمی در تدارک فرصت های توسعه بینش و تمایل و ارتقای مهارت ها و عملکردهای لازم برای زندگی معنوی دارند (Yarmohammadian et al., 2012). البته با توجه به اینکه در برنامه درسی ایران که برگرفته از نظام اخلاقی اسلام است، خداوند نقش محوری دارد و سایر قلمروها متناظر با آن تنظیم شده اند. رویکرد اصلی تربیت اخلاقی در نظام رسمی و عمومی ایران، نگاهی از جنس فضیلت گرایانه دینی است. که در تدوین اهداف عالی شورای عالی آموزش و پرورش مشهود است. این اهداف باید واقع گرایانه تر و متناسب با رشد ذهنی و تجربیات دانش آموزان اصلاح شوند و از سطح انتزاعی آنها کاسته شود. متأسفانه این

اهداف، بیشتر جنبه آرمانی دارند، بیشتر مواقع در جامعه کاربردی نمی باشد (Azadmanesh and Hosseini, 2014) یکی از دلایل آن این است که معنویت موضوعی مبهم و پیچیده و کلی است و دارای ابعاد، موضوع ها و مفاهیم گوناگون می باشد (Yarmohammadian et al., 2012; Heidari et al., 2013). هم چنین برنامه درسی در دسترس نیست که بتواند ویژگی هایی از جمله مهارت های تفکر انتقادی و تفکر خلاق، توانایی مبارزه با بی عدالتی، مسئولیت پذیری، توانایی درک متقابل، همکاری و مشارکت، احترام به سنن و فرهنگ ها، آگاهی از حقوق بین المللی و محیط زیست، صلح و حقوق بشر و احترام به نژاد و مذاهب را به طور یکپارچه و جامع در دانش آموزان پرورش دهد (Butcher, 2017) یکی از عواملی که در تربیت شهروند معنوی دارای اهمیت است داشتن سواد معنوی است که درک ما را از متون، رفتارها، رسوم و باورهای معنوی عمیق تر می کند. و فرد به لزوم احترام به عقاید مختلف افراد پی می برد. (Eka Mahmoud, 2015) and Conroy et al. (2008) معتقدند تربیت معلم برای آموزش معنویت حیاتی است و معلم ها جزء فاکتورهای اصلی در مسیر موفقیت هر برنامه ی آموزشی معنوی می شوند (Jafarali Zavor, 2019) ناگفته نماند که یکی از مولفه های مهم که مانع تربیت صحیح دانش آموزان در حوزه شهروند معنوی می شود، وجود مربیان و معلمان ناکارآمد است. و از عواملی که در تربیت دینی آسیب زا است میتوان به عواملی چون دوگانگی رفتار معلم به عنوان الگو با مطالب کتب دینی، جدا سازی برنامه درسی دین از سایر کتب درسی و محدود کردن آن فقط به آموزش مطالب سطحی به جای درونی سازی اعتقادات دینی است و عدم کاربرد مطالب در زندگی اجتماعی است.

به طور کلی برخورداری از حیات طیبه در بعد جمعی و تحقق جامعه صالح نیازمند مدرسه صالح است (Theoretical foundations of the Fundamental Transformation Document, 2011). در واقع توجه به تعلیم و تربیت دینی در عرصه تربیت، ضرورتی انکارناپذیر است. هرچند در جامعه ما نیز چنین ضرورتی به عنوان وظیفه اصلی و مهم آموزش و پرورش مورد پذیرش قرار دارد، اما نتایج پژوهش های متعددی که در کشورمان صورت گرفته حاکی از آن است که نقص ها و ضعف هایی در زمینه تربیت دینی وجود دارد. (Islamian, 2018) آموزه های مرتبط با شهروندی و معنویت عمدتاً در آموزش و پرورش ما کم رنگ و تکلیف مدارانه است. در کتب درسی بیشتر تعاریف و مطالب تکراری و کلیشه ای به دانش آموزان انتقال می دهند. این امر باعث

انباشته شدن اطلاعات و عدم پذیرش آن ها توسط دانش آموزان شده است (Hazeeri and Akhgar, 2014).

از طرفی در ایران ، شواهد متعددی مبنی بر ضعف نسبی شهروندی به خصوص در زمینه مسئولیت پذیری و مشارکت شهروندان در چند و چون دریافت حقوق شهروندی وجود دارد (Mirfredi, 2015).

مشارکت اندک شهروندان به خصوص در عرصه های رسمی و عمومی (Mousavi, 2012)، مشارکت سیاسی حداقلی (به معنای صرفاً رأی دادن) و اکتفا به آن (Jalaipour, 2013)، بالا بودن سطح بی تفاوتی اجتماعی، فردگرایی خودمدارانه و عدم التزام مدنی (Mohseni Tabrizi and Sedaghati Fard, 2011; Ghaffari and Jabibpour, 2014) (Getabi, 2014) ناچیز بودن وقتی که ایرانیان صرف فعالیت های داوطلبانه و خیریه می کنند (به طور متوسط دو دقیقه در شبانه روز براساس گزارش مرکز آمار ایران در بهار ۹۴ و نا آگاهی مردم از وظایف شهروندی خود از جمله شواهدی است که این ادعا را تأیید می کنند که آموزش شهروند معنوی در ایران ضروری است. متأسفانه با وجود اهمیت و لزوم شناسایی مختصات آن، تاکنون به طور جدی و اثربخش در فضای علمی به این موضوع پرداخته نشده است (Mousavi and Mobaraki, 2017).

امروزه گسترش تکنولوژی و فناوری اطلاعات و ارتباطات به گونه ای است که در هر جای زندگی انسان، جلوه های حضور فناوری اطلاعات و ارتباطات به چشم می خورد. اینترنت و سرویس های ارائه شده در قالب آن در عین حال که ابزاری مفید برای کسب و تبادل اطلاعات هستند، می توانند مخرب نیز باشند. شبکه های اجتماعی ابزار قدرتمندی هستند که هم می توانند باعث فساد شوند و هم ابزار آموزش و تعلیم و رشد علمی، فرهنگی و اجتماعی نوجوانان را فراهم کنند (Mirfredi, 2015).

پدیده هایی همچون بازیگری و تغییر هویت، گسترش و تولید ناهنجاری اخلاقی، انزوای طلبی واقعی، رفتار اجتماعی شبکه ای، تغییر سبک زندگی، تاثیر بر بنیان خانواده و کاهش ارتباط والدین با فرزند، ترویج بی دینی، نقص حریم خصوصی از پیامدهای منفی شبکه های اجتماعی به شمار می روند. آموزه های دینی و تربیت اسلامی ماندگارترین سرمایه انسان است که چنانچه دستخوش حوادث و رخداد های تصنعی شود خرمن هویت و استقلال او را تباه می کند (Shujai, 1400).

در دنیای معاصر دین و رسانه‌های مجازی جدایی ناپذیرند؛ به بیان دیگر نه رسانه‌ها قادر به عدم انعکاس مفاهیم و مطالب دینی هستند و نه دین می‌تواند در مقابل طرح و اصول خود از طریق رسانه‌های مجازی مقاومت کند (Hoover, 2006).

دنیای رسانه‌ای جهان امروزی موضوع تربیت فرزندان را به شدت تحت تاثیر خود قرار داده و نگرانی‌های بسیاری برای خانواده‌های جامعه اسلامی پدید آورده است. گسترش رسانه‌های دیجیتال و فضاهای مجازی بدون فرهنگ‌سازی و آمادگی ذهنی قبلی تا حدودی در فرهنگ جامعه اسلامی تاثیرگذار بوده امروزه به یکی از دغدغه‌های بزرگ خانواده‌ها و مجامع فرهنگی دلسوز تبدیل شده است (Mubarak, 2017). فضای مجازی و رسانه‌های دیجیتال امروزی از ظرفیت‌های گسترده‌ای برخوردار است که ضرورت وجود راهکارهای تربیتی را تقویت می‌کند فضای مجازی محیطی به مرز است که فقدان نکات تربیتی در کنار آن و بی‌توجهی به امر تربیت فرزندان، به ویژه تربیت دینی و اخلاقی آنان می‌تواند بحران‌های عدیده‌ای به وجود آورد و باعث تشدید تضادهای اجتماعی شود. فناوری‌های اطلاعاتی به دلیل نفوذ در ابعاد مختلف سبک زندگی جامعه را تحت تاثیر قرار داده، الگوی اوقات فراغت را به ویژه در رده‌های پایین تر سنی متحول کرده، و راه‌های دسترسی به اطلاعات و دانش را جابجا کرده‌اند (Ebrahimabadi, 2011). حجم‌های انحرافات تربیتی و اخلاقی این مطلب را همواره در اذهان فعالان عرصه تربیت مهم جلوه می‌دهد که باید هرچه سریع‌تر راهکارهای مهم مقابله با انحرافات احتمالی فضای مجازی و رسانه‌ای، ارائه و عملیاتی شود تا تربیت همچنان در محیط حقیقی خانه و مدرسه و اجتماع و متناسب با فرهنگ اسلامی فرزندان این مرز و بوم صورت گیرد، نه اینکه کودکان و نوجوانان جامعه اسلامی تحت فشارهای شدید و بمباران نظام رسانه و فضای مجازی غربی تربیت شوند. شناخت و بررسی این آسیب‌ها و ارائه راهکارهای برداشت شده از متن دین، تنها راهی است که می‌توان با تکیه بر آن به تصمیم‌گیری و تعیین سیاست‌ها و خطی و خط مشی‌هایی برای پیشگیری و مقابله با آنها پرداخت. این پدیده‌های ناخواسته فضای مجازی به عنوان مسئله تربیتی اجتماعی قابل توجه است. در این ارتباط پژوهش‌های پراکنده‌ای صورت گرفته است.

به طور مثال فرهاد فرهادی (Farhad Farhadi et al, 1401) در مطالعات خود تحت عنوان شناسایی مؤلفه‌های حقوق شهروندی و اولویت بندی آن در فضای مجازی به این نتایج دست یافتند که مؤلفه‌های حقوق شهروندی شامل ۹ مضمون کلی از قبیل رعایت حریم خصوصی، امنیت، حق

مولف، آزادی بیان، زیرساخت فناوری اطلاعات، حفظ کرامت و ارزش های انسانی، قوانین و مقررات، حق آموزش، رعایت حقوق کودکان و زنان می باشند.

مسلم سجادی (Muslim Sajjadi 2020) در پژوهشی تحت عنوان نقش تربیت دینی در پیشگیری از آسیب های فضای مجازی و شبکه های اجتماعی پرداخته است که نتایج نشان می دهد که برای پیشگیری از عواقب منفی شبکه های اجتماعی در ایجاد ناهنجاری ها، باید مبانی تربیت و سبک زندگی دینی را جایگزین مبانی فکری تکنولوژی غرب نمود.

مجتبی نوروزی و همکاران (Mojtaba Norouzi et al. 2017) در مقاله ای با عنوان راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه های قرآن و سیره رضوی پرداختند که به ویژگی های چالش برانگیز فضای مجازی و با عنایت به آیات قرآن بررسی محتوای سیره رضوی به ارائه برخی راهکارهای موثر در برخورد با چالش تربیت در فضای مجازی پرداخته اند.

محمدی و همکاران (Mohammadi et al, 1402) در پژوهشی به بررسی تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام پرداخته اند و در این پژوهش وجوه افتراق و تمایز دین اسلام در تربیت شهروندی نسبت به پراگماتیسم بررسی شده است. اسلامیان (Islamian, 1401) در پژوهشی به نقش نظام رسمی آموزشی در تربیت دینی شهروندان پرداخته است و مواردی چون عدم کاربست روش های فعال تدریس، ضعف در گزینش و استخدام معلمان، نداشتن صلاحیت کافی از سوی برخی دبیران، فقدان سیستم نظارتی بر تربیت دینی و توجه نداشتن به تفاوت ها را از جمله مهم ترین آسیب های موجود در این زمینه معرفی نموده است. ادیب منش و همکاران (Adib Manesh et al, 1400) در پژوهشی توان اجرایی برنامه درسی معنوی را مورد کنکاش قرار داده اند. و چهار عامل دانش، نگرش، مهارت و امکانات را از جمله ملزومات اساسی برنامه درسی معنوی بر شمرده اند. آیو کوهن (Ivo Cohen, 2023) در پژوهشی به گونه شناسی آموزش های شهروندی و آموزش مدنی پرداخته است و آموزش شهروند معنوی را یکی از اساسی ترین انواع آموزش های شهروندی معرفی نموده است. تانیگوچی و ناکانو (Taniguchi and Nakano, 2023) در مطالعه ای به بررسی تأثیر آموزش شهروند معنوی بر توسعه پایدار پرداخته اند. در این پژوهش آموزش شهروند معنوی به عنوان یکی از ستون های مهم توسعه پایدار تلقی شده است. لین پارکر (Lynn Parker, 2022) در مطالعه ای به بررسی آموزش و پرورش محیط زیست دینی پرداخته است. در این پژوهش بر نقایصی چون تعامل فاقد ارزش های دینی انسان با محیط تأکید شده است. چنانچه

پیداست اکثر پژوهش‌های فوق به مواردی چون تربیت شهروند معنوی، برنامه درسی معنوی، نقش نظام آموزشی در تربیت شهروند معنوی، گونه‌شناسی تربیت شهروندی، ارتباط بین شهروند معنوی و توسعه پایدار و محیط زیست پرداخته‌اند و عملاً مساله مهمی چون شهروند معنوی و فضای مجازی به دست فراموشی سپرده شده است بنابراین با این اوصاف، پرداختن به شهروندی معنوی به عنوان مقوله‌ای مهم در چگونگی استفاده از فضای مجازی، دغدغه اصلی پژوهش حاضر است.

روش

پژوهش حاضر به روش کیفی و پدیدارشناسی (تفسیری) انجام پذیرفته است. هدف از تحقیق پدیدارشناسانه توصیف تجربیات زندگی به همان صورتی است که در زندگی واقع شده‌اند. روش پدیدارشناسی می‌کوشد تا تجربیات انسان را در متن و زمینه‌ای که در آن روی می‌دهد توصیف نماید و غنی‌ترین و توصیف‌کننده‌ترین اطلاعات را فراهم می‌سازد، لذا استفاده از این روش جهت روشن‌سازی و توصیف عمیق‌تر پدیده مورد نظر، مناسب می‌باشد. ابزار جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه نیمه ساختاریافته بود. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل معلمان متوسطه شهر تهران بود. افراد نمونه پژوهش حاضر شامل ۱۷ نفر از معلمان متوسطه شهر تهران بود که با نمونه‌گیری گلوله برفی انتخاب شدند و از هر ۱۷ مورد مصاحبه به عمل آمده است. تعیین تعداد نمونه‌ها بر اساس اشباع نظری داده‌ها صورت گرفت؛ یعنی تعداد مصاحبه‌ها تا آنجا پیش رفت که اطلاعات محقق در زمینه‌ی پژوهش اشباع شد و بعد از آن اطلاعات دیگری بر آن افزوده نشد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از نرم افزار ماکس کیدای ۱۶ اقدام به انجام شد جهت تامین اعتبار از معیارهای لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) استفاده شد. برای معیار باورپذیری از دو روش استفاده شد. در راستای روش اول یعنی بررسی توسط مشارکت کنندگان، پس از انجام هر مصاحبه و مکتوب کردن متن آن، با فرد مصاحبه‌شونده توسط ایمیل ارتباط برقرار شد و علاوه بر متن مصاحبه، تحلیل‌های ابتدایی پژوهشگر در اختیار وی قرار داده می‌شد تا از صحت برداشت‌های مصاحبه‌کننده توسط بازخورد مصاحبه‌شونده در این زمینه اطمینان حاصل شود. همچنین در راستای روش دوم یعنی "توصیف توسط هم‌تایان با دوتن از اساتید دانشگاه که از این روش استفاده کرده بودند؛ به صورت ایمیلی ارتباط برقرار شد؛ به نحوی که قسمت‌هایی از متن مکتوب مصاحبه‌های انجام شده در اختیار ایشان قرار داده شد و خواسته شد تا کدگذاری آن قسمت‌ها را انجام دهند. درواقع هدف آن بود که از صحت روند کدگذاری مصاحبه‌کننده و نیز عدم سوگیری

در تحلیلهای ابتدایی آگاهی به دست آید. در ارتباط با معیارانتقال پذیری، نیز روش نمونه گیری گلوله برفی مورد استفاده قرار گرفت، بر اساس روش نمونه گیری گلوله برفی، ابتدا با فردی که با پدیده آموزش مجازی آشنایی داشت؛ مصاحبه انجام می گرفت و سپس از طریق وی با سایر مصاحبه شوندهگان ارتباط برقرار شده و انجام مصاحبه ها ادامه می یافت.. در بحث سنجش اعتبار مصاحبه ها، سوالات مصاحبه بعد از اینکه طراحی شد توسط ۴ تن از اساتید متخصص در حوزه مربوطه اصلاح و تایید گردید. برای ثبت مصاحبه ها، همه ی مکالمات انجام شده به صورت صوتی ضبط گردید. سپس مصاحبه های ضبط شده توسط خود پژوهشگر به دقت گوش داده شد و کلمه به کلمه نوشته شد. بعد از اینکه مصاحبه ضبط شده بصورت مکتوب درآمد برای تایید روایی مصاحبه ها از روش "بازبینی توسط اعضا" استفاده شد. بدین ترتیب که متن مکتوب مصاحبه دوباره برای شرکت کنندگان فرستاده شد تا صحت و سقم مطالب تایید و در صورت لزوم مطالب اصلاح گردد. تجزیه و تحلیل اطلاعات به روش تحلیل مضمون انجام شد به نحوی که پس از مطالعه متن مکتوب مصاحبه ها و مقایسه مداوم مفاهیم و عبارات موجود در آنها، کدهای معنایی انتخاب شدند. سپس کدهای انتخاب شده حول سه محور مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده و مضامین فراگیر طبقه بندی شدند. جهت تأمین اعتبار از معیارهای لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) استفاده شد. برای معیار باور پذیری از دو روش استفاده شد. در راستای روش اول یعنی بررسی توسط مشارکت کنندگان، پس از انجام هر مصاحبه و مکتوب کردن متن آن، با فرد مصاحبه شونده توسط ایمیل ارتباط برقرار شد و علاوه بر متن مصاحبه، تحلیل های ابتدایی پژوهشگر در اختیار وی قرار داده می شد تا از صحت برداشت های مصاحبه کننده توسط بازخورد مصاحبه شونده در این زمینه اطمینان حاصل شود. همچنین در راستای روش دوم یعنی "توصیف توسط همتایان با دوتن از اساتید دانشگاه که از این روش استفاده کرده بودند؛ به صورت ایمیلی ارتباط برقرار شد؛ به نحوی که قسمت هایی از متن مکتوب مصاحبه های انجام شده در اختیار ایشان قرار داده شد و خواسته شد تا کدگذاری آن قسمت ها را انجام دهند. در واقع هدف آن بود که از صحت روند کدگذاری مصاحبه کننده و نیز عدم سوگیری در تحلیلهای ابتدایی آگاهی به دست آید. در ارتباط با معیارانتقال پذیری، نیز روش نمونه گیری هدفمند مورد استفاده قرار گرفت و همانطور که بیان شد بر اساس روش نمونه گیری زنجیره ای، ابتدا با فردی که با تربیت شهروند معنوی آشنایی داشت؛ مصاحبه

انجام می‌گرفت و سپس از طریق وی با سایر مصاحبه‌شوندگان ارتباط برقرار شده و انجام مصاحبه‌ها ادامه می‌یافت.

یافته‌ها

در تحقیق حاضر پس از عملیاتی کردن مجموع ۱۷ مصاحبه با معلمان (جدول ۱) و مطالعه چندین باره آنها ۱ مضمون فراگیر ۳ مضمون سازمان‌دهنده سطح اول و ۱۱ مضمون سازمان‌دهنده سطح دوم و ۲۳ مضمون پایه در قالب جدول زیر (جدول ۲) شناسایی شد.

جدول شماره ۱: مشخصات معلمان مصاحبه‌شونده

تعداد معلمان	رشته تحصیلی	سابقه فعالیت	منطقه
۱	روانشناسی تربیتی	۸	تهران
۲	مشاوره	۱۰	تهران
۳	فقه و مبانی اسلامی	۱۵	تهران
۴	علوم تربیتی	۱۴	تهران
۵	علوم تربیتی	۱۵	تهران
۶	روانشناسی بالینی	۱۰	تهران
۷	روانشناسی عمومی	۹	تهران
۸	روانشناسی بالینی	۱۲	تهران
۹	علوم تربیتی برنامه ریزی درسی	۲۹	تهران
۱۰	علوم تربیتی	۱۴	تهران
۱۱	علوم تربیتی مدیریت آموزشی	۱۵	تهران
۱۲	روانشناسی عمومی	۱۳	تهران
۱۳	علوم تربیتی برنامه ریزی درسی	۱۶	تهران
۱۴	فقه و مبانی اسلامی	۱۵	تهران
۱۵	روانشناسی تربیتی	۳۰	تهران
۱۶	روانشناسی عمومی	۱۴	تهران
۱۷	فقه و مبانی اسلامی	۳۰	تهران

جدول شماره ۲: مضامین مستخرج از مصاحبه ها

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده سطح اول	مضامین سازمان - دهنده سطح دوم	مضامین پایه	مصادیق
شهروند معنوی در فضای مجازی	فرهنگ استفاده از فضای مجازی	بعد رفتاری	-حل تعارضات مدرنیته و مذهب	آسیب کمتری می بیند. و آسیب دیدن او بیشتر به شکل تعارض در آموخته های مذهبی می باشد که در صورت داشتن ارتباط خوب با والدین و معلم و سرپرست خودمی تواند به شکل سازنده ای این مساله و تعارض برای او به شکل سازنده حل شود (مشارکت کننده شماره ۸).
			-حفظ هویت مذهبی در فضای پرتلاطم مجازی	فضای مجازی مثل گل می مونه . که هم اساس و بوی خوبی داره و هم تیغ داره . و باید از غیبت و دروغ و تهمت و نگاه گناه آلود در فضای مجازی دوری کنیم (مشارکت کننده شماره ۲).

-پرهیز از گناه
شهروند معنوی متوجه این موضوع هست که گناه چه در فضای مجازی به شکل حقیقی و چه مجازی، گناه محسوب می‌شود و مجازی خداوند ناظر به اعمال ماست در هر کجا باشیم (مشارکت کننده شماره ۱۶).

-ترویج

اخلاقیات
شهروند معنوی در فضای مجازی دروغ نمی‌گوید. تهمت نمی‌زند. خود واقعی خود را نشان می‌دهد. غیبت نمی‌کند. تصاویر مستهجن را نمی‌بیند. برای تبلیغ اخلاق و اسلام و انسانیت در فضای مجازی استفاده می‌کند.

-عدم آسیب

پذیری در برابر مسائل منفی اخلاقی مجازی

(مشارکت کننده شماره ۷).

فضای مسموم مجازی، ذهن شهروند معنوی را کمتر آلوده می‌کند و این دانش آموزان می‌توانند در همین فضا باورهای خودشان را ترویج دهند (مشارکت کننده شماره ۱۱).

بعد ایدئولوژیک -نهادینه شدن افکار مثبت در برابر بعد منفی فضای مجازی -آگاهی سازی و آگاهی بخشی در فضای مجازی
وقتی باور در بچه ها نهادینه شده باشد دیگر فضای مجازی نمیتواند به راحتی اعتقاد آنها را زیر سوال ببرد. ما اگر بتوانیم آموزه ها را ریشه ای و بنیادی در ذهن دانش آموزان بکاریم به درختی تنومند تبدیل می‌شود که هر بادی نمی‌تواند به راحتی آن را از پای دریاورد. ان وقت است که خود دانش آموز به جای استفاده غلط، از فضای مجازی برای پیشرفت استفاده می‌کند (مشارکت کننده شماره ۱۱).

شهروند معنوی در مرحله اول به راحتی تحت تاثیر رفتارهای منفی قرار نمیگیرد. چنانچه شبهه‌ای برایش

ایجاد شود به دنبال رفع آن می‌رود و در صدد آگاهی به دیگران برمی‌آید (مشارکت کننده شماره ۹).

بعد ذهنی	-تغذیه ذهنی	همان گونه که جسم انسان نیاز به غذای مادی دارد، روح او نیز محتاج به غذای روحانی است. و جایی که انسان باید در غذای جسمانی اش دقت کند، ضروری است در غذای روحانی خود نیز دقت به خرج دهد.
	سالم در فضای مجازی	
	-رژیم ذهنی	
	سالم در فضای مجازی	شهروند معنوی در فضای مجازی به دنبال تغذیه روحی و ذهنی سالم هست (مشارکت کننده شماره ۱۳).

دانش آموز برخوردار از تربیت شهروند معنوی چنانچه آیات قرآن در جان او نشست باشد رژیم مصرف رسانه ای را در استفاده از فضای مجازی رعایت میکند. و نسبت به به محتوای رسانه ها و شبکه های مجازی که به مثابه غذای روح و جان او هستند، دقیق و حساس خواهد بود. به این معنا که از منابع رسانه ای، اعم از شبکه های اجتماعی، رسانه های صوتی و تصویری، با توجه به زمان، هزینه ها و ارزش ها و باورهای و عقایدش استفاده صحیح خواهد کرد. (مشارکت کننده شماره ۳).

بعد یادگیری	-توجه به	شهروند معنوی ساعت مشخصی را صرف فضای مجازی خواهد کرد ؛ به فضاهای مورد نیاز وارد خواهد شد ؛ همه چیز را نمیخواند ؛ به قولی دروازه بانی میکند و خود را در معرض هر محتوایی قرار نخواهد داد.
	یادگیری عمیق	
	فضای مجازی	
	-کنکاش	(مشارکت کننده شماره ۱۰).
	دانش و تمیز	

بین دانش شهروند معنوی در برابر هر دانشی که در فضای مجازی ارائه میشه یه علامت سوال میذاره و بر اساس معیارهای مستحکم فرق بین دانش واقعی و فیک رو تشخیص میده (مشارکت کننده شماره ۱).

ارزش ها و بعد اعتقادات	- رعایت	دانش آموزان برخوردار از تربیت شهروندی معنوی
باورهای استفاده	اخلاق کاربری	اصول اخلاق کاربری را در شبکه های مجازی رعایت
از فضای مجازی	در فضای مجازی	میکند. اخلاق کاربری در فضای مجازی شامل احترام به حقوق دیگران، عدم ترویج خشونت و تبعیض، احترام به حریم شخصی، عدم انتشار اطلاعات شخصی بدون مجوز، عدم تولید و انتشار اخبار جعلی و ناصحیح، احترام به تنوع و نظرات مختلف و متناسب بودن اطلاعات با واقعیت است (مشارکت کننده شماره ۵).
	- خودآگاهی و خودباوری در فضای مجازی	شهروند معنوی تفکر نقادانه نسبت به پیام و محتوا و خود رسانه دارد و از خودش سوال میپرسه سازنده این پیام کیست؟ برای جلب توجه مخاطب از چه فنون خلاقانه‌ای استفاده شده است؟ چگونه درک دیگران از یک پیام، با درک من متفاوت است؟ (مشارکت کننده شماره ۱۷).

شهروند معنوی در فضای مجازی به دنبال دوری از منکرات اخلاقی، رعایت سجایای اخلاقی، جانبداری از حق و ترویج حق طلبی، صدق، وفای به عهد، صلح طلبی و پرهیز از جنگ و آشوب، پرهیز از سخن ناحق، وحدت و همدلی، امانتداری هست (مشارکت کننده شماره ۱۴).

بعد پذیرش و -آگاهی از شهروندی معنوی، نسبت به ارزش های خود آگاهی یادگیری ارزش ها و دارد و تفاوت بین ارزش و ضد ارزش، نگرش سالم و ضد ارزش ناسالم..را می تواند تشخیص دهد و از دنیای واقعی های در فضای خود فاصله نمی گیرد و تحت تاثیر دنیای مجازی قرار مجازی نمی گیرند (مشارکت کننده شماره ۱۵).

-استفاده از شهروند معنوی در برابر محتوای ناسالم با قاطعیت نکات مثبت برخورد می نماید و در عوض از محتوای سالم و فضای مجازی کاربردی در جهت کیفیت بخشی مثبت زندگی خود و طرد نکات استفاده می نماید مشارکت کننده شماره ۶).

منفی آن

جهانبینی بعد دانشی - ساخت بازی شهروند معنوی با درست کردن بازی های که بار استفاده از فضای های معنوی دارند و سایت ها و گروه های که آموزش های مجازی در فضای با معنایی خوبی دارند سعی می کنن به آگاهی خودش ارتقا بدن(مشارکت کننده شماره ۸).

-یادگیری بسیاری از دانش آموزان برخوردار از شهروند معنوی سواد رسانه ای در فضای مجازی آموزش سواد رسانه ای و نحوه ی صحیح استفاده از فضای مجازی و خوبی ها و بدی های فضای مجازی رو بر اساس باورهای خودشون رو کسب می کنن (مشارکت کننده شماره ۱۲)

بعد نگرشی - فرهنگ شهروند معنوی بر این تفکر و باور است که فضای سازی در مجازی، به عنوان فضای دومی از زندگی واقعی است فضای مجازی که مانند فضای واقعی، نیازمند فرهنگ است، فرهنگی که از عوامل متعددی مانند عرف، شرع، وضعیت

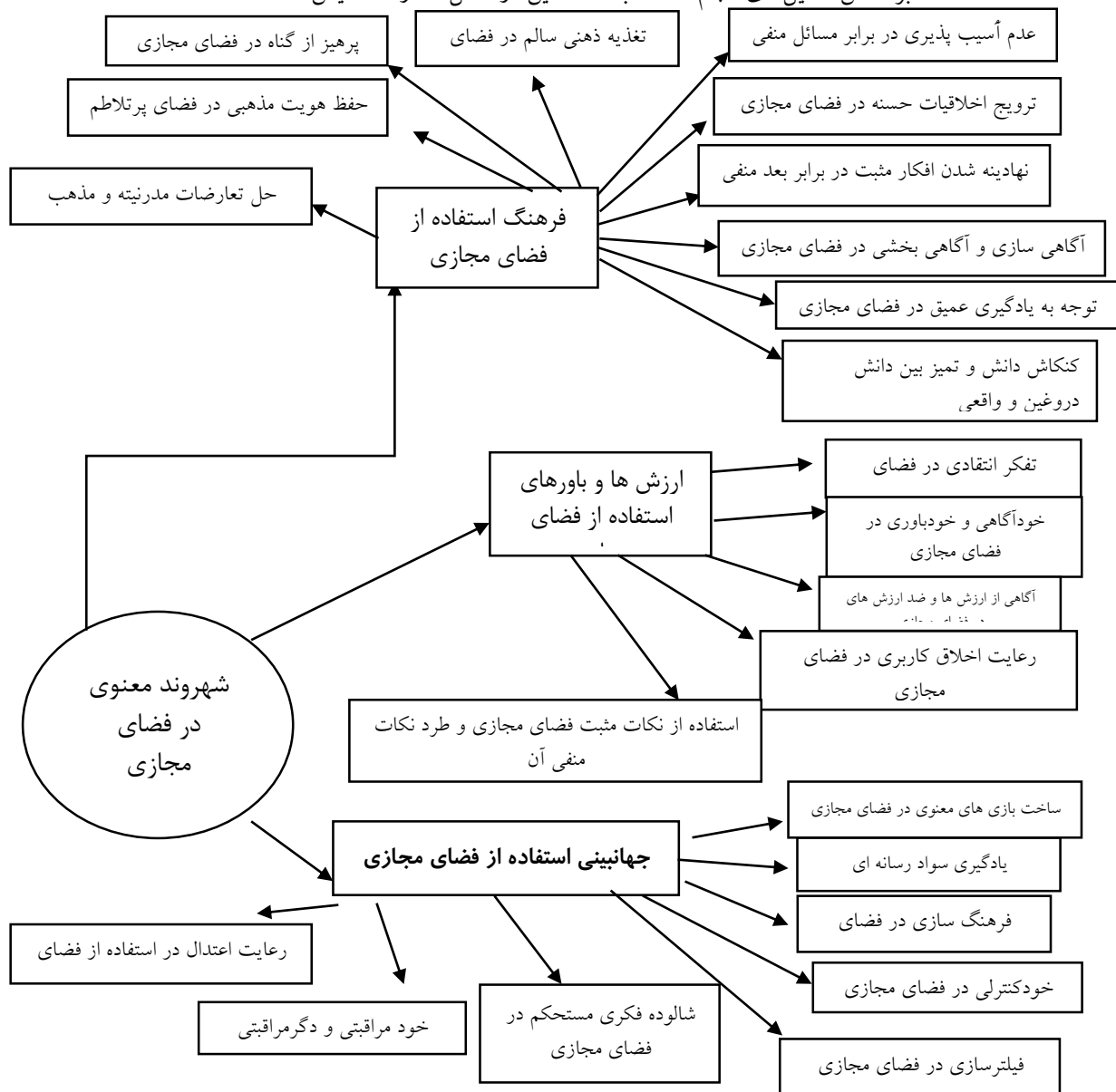
- خودکنترلی اقتصادی و معیشتی، سطح تحصیلات و غیره ناشی می شود (مشارکت کننده شماره ۹).
- در فضای مجازی
- شهروند معنوی در فضای مجازی خود کنترلی و قید و شرط داره و بدون احتیاط و دور اندیشی وارد چنین فضایی نمیشه (مشارکت کننده شماره ۳).
- در فضای مجازی
- کسی که تربیت دینی و معنوی دارد مسلماً اول می آید رعایت در راستای فضای مجازی با یک فیلتر اعتقادی برخورد می کند و متناسب با آن دیدگاه هایی که دارد وارد این اعتدال در استفاده از فضا می شود در اون فعالیت می کنه و از آن استفاده فضای مجازی می کند (مشارکت کننده شماره ۵).

وقتی دانش آموزی تربیت شهروندی معنوی مناسبی داشته باشد. مسلماً از فضای مجازی به حد مناسب استفاده می کند یعنی می تواند برنامه ای برای خود مشخص کند که طبق ساعت مشخص وارد فضای مجازی بشه مشخص کنه از چه سایت هایی می تواند استفاده کند (مشارکت کننده شماره ۱۱).

بعد فکری	- شالوده	دانش آموزی که از تربیت دینی و معنوی مناسبی برخوردار است وقتی که وارد فضای مجازی میشه
فکری	مستحکم در	قسمت هایی که حس می کند از نظر دین و اسلام و از نظر شریعت که اساس افکار او هست مناسب نیست
فضای مجازی	- خود مراقبتی	رو دوری می کنه (مشارکت کننده شماره ۱).
و دگر مراقبتی	خردورزانه	دانش آموز برخوردار از تربیت معنوی قطعاً در فضای مجازی از خودش مراقبت می کنه همینطور که در دین ما هست تقوا هست که خودت مراقب خودت باشی،

علاوه براین سعی میکنه دیگران رو بر اساس بینش دینی و فکورانه مورد مراقبت قرار بده (مشارکت کننده شماره ۴).

بر اساس تحلیل های انجام شده، شبکه مضامین در شکل شماره ۱ نمایش داده شده است:

با توجه به تصویر فوق می‌توان گفت که مشخصه شهروند معنوی در فضای مجازی شامل سه بعد فرهنگ استفاده از فضای مجازی، ارزش‌ها و باورهای استفاده از فضای مجازی و جهانی‌سازی استفاده از فضای مجازی است. در ارتباط با بعد اول یعنی فرهنگ استفاده از فضای مجازی می‌توان گفت که شهروند معنوی مواردی چون حفظ هویت مذهبی خود، عدم آسیب‌پذیری، تغذیه ذهنی سالم، آگاهی‌سازی، ترویج اخلاقیات حسنه و... را سرلوحه رفتار خود در فضای مجازی قرار می‌دهد. در ارتباط با بعد دوم یعنی ارزش‌ها و باورهای استفاده از فضای مجازی، شهروند معنوی تلاش می‌کند حقوق دیگران را در فضای مجازی رعایت کند و ضمن ترویج تفکر انتقادی، ارزش‌ها و ضد ارزش‌های موجود در این فضا را شناسایی نماید و از طرفی نکات مثبت و منفی فضا مجازی را توأماً با یکدیگر ببیند و غرق در افراط و تفریط در فضای مجازی نشود. در ارتباط با بعد سوم یعنی جهانی‌سازی استفاده از فضای مجازی می‌توان گفت که شهروند معنوی در فضای مجازی مجهز به مواردی چون شالوده‌فکری مستحکم و فیلترسازی و خودکنترلی درونی است که وی را در برابر آسیب‌های موجود در فضای مجازی محفوظ نگه می‌دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاضر حاکی از آن بود که واکنش شهروند معنوی در استفاده از فضای مجازی شامل مواردی چون حل تعارضات مدرنیته و مذهب، حفظ هویت مذهبی در فضای پرتلاطم مجازی، پرهیز از گناه در فضای مجازی، ترویج اخلاقیات حسنه در فضای مجازی، عدم آسیب‌پذیری در برابر مسائل منفی اخلاقی مجازی، نهادینه شدن افکار مثبت در برابر بعد منفی فضای مجازی، آگاهی‌سازی و آگاهی بخشی در فضای مجازی و... می‌شود، مواردی که می‌توان آنها را در قالب سه بعد جهانی‌سازی استفاده از فضای مجازی، فرهنگ استفاده از فضای مجازی و باورها و ارزش‌های استفاده از فضای مجازی دسته‌بندی کرد.

اولین بعد مهم شهروند معنوی در فضای مجازی، باورها و ارزش‌های متفاوت وی است. شهروند معنوی در فضای مجازی به دنبال ارائه چهارچوب‌های اخلاقی مستحکم و رعایت حقوق سایر افراد و حفظ

حریم های شخصی و فرارفتن از ساختارهای اشتباه موجود در این زمینه است. شهروند معنوی در فضای مجازی دیدی نقدانه به محتوا و اطلاعات ارائه شده دارد و هر مطلب و محتوایی را بدون سنجش انتقادی مورد پذیرش قرار نمی دهد. نتایج این قسمت از پژوهش با یافته های پژوهش یفت و شاهار (Yaft and Shahar, 2021)، ویلکاکس (Wilcox, 2018) و گلرس (Veglers, 2019) همسو می باشد. در همین ارتباط یفت و شاهار (۲۰۲۱) معتقدند که افراد با تربیت معنوی صحیح به واسطه تجهیز به ویژگی های شهروندی معنوی کمتر تحت تاثیر محتوای فضای مجازی قرار می گیرند و از سلامت روان بیشتری برخوردارند. ویلکاکس (Wilcox, 2018) معتقد است که شهروندی معنوی در برخورد با مسائل نوین از جمله فضای مجازی، افراد را مجهز به شناخت و بینش و عملکرد صحیح در چنین فضاهایی می کند. و گلرس (Veglers, 2019) معتقد است که افرادی که از لحاظ معنوی به درستی تربیت و آموزش دیده اند سعی در تبیین مسائل و آگاهی بخشی در حیطه های مختلف زندگی از جمله فضای مجازی دارند. در تبیین این قسمت از یافته های پژوهش می توان گفت که به طور کلی باورها و ارزش های انسان تعیین کننده رفتار او در دنیای واقعیت و مجازی است، هرچه باورها و ارزش های انسان از شالوده مستحکم تری برخوردار باشد از ثبات و صحت رفتار بیشتری برخوردار است و به سادگی تحت تاثیر شرایط محیطی مانند فضای مجازی قرار نمی گیرد و به عبارتی رفتاری بسیار گزینشگرانه و هوشمندانه در چنین فضای خواهد داشت.

دومین بعد مهم شهروند معنوی در فضای مجازی، جهان بینی استفاده از فضای مجازی است. شهروند معنوی در فضای مجازی از بینش فکری و خود آگاهی برخوردار است و سعی در کنترل خود و تسلط بر جو حاکم بر فضای مجازی دارد. نتایج این قسمت از پژوهش با یافته های پژوهش (Challenge, Eyvazi et al., 2013)، (McGrath et al., 2022) همسو می باشد. (Challenge, 2020) بر این باور است که نوع ارتباطات درون مدرسه و فلسفه زیربنایی آن در تدوین برنامه درسی و آموزش موفقیت آمیز آن بسیار تاثیر گذار است. در واقع ارتباطات و تعاملاتی که در فضای مجازی وجود دارد مستلزم نوعی از توانایی برای کنترل خود است که شهروند معنوی در این زمینه موفق عمل

می‌کند. (Eyvazi et al., 2013) نحوه مواجهه دانش‌آموزانی که از لحاظ معنوی به درستی تربیت شده‌اند با سایرین متفاوت است و این دسته از دانش‌آموزان حمایت‌گری بیشتری از خود نسبت به دیگران نشان می‌دهند. فیلتر فکری که این دانش‌آموزان دارند آنها را در برابر فضای مجازی مصون نگه می‌دارد. در همین راستا (McGrath et al., 2022) بر این باورند که شالوده فکری قوی دانش‌آموزان با تربیت معنوی منجر به حساسیت آنها نسبت به فضای مجازی و گزینش و بررسی موشکافانه اطلاعات ارائه شده در این زمینه می‌شود. در تبیین این قسمت از یافته‌های پژوهش می‌توان گفت که جهانی‌بینی شهروند معنوی در فضای مجازی همانند عینکی برای دیدن جزئیات موجود در فضای مجازی برای وی عمل می‌کند. چنین جهانی‌بینی منجر به آن می‌شود که شهروند معنوی به مسائل موجود در فضای مجازی از ابعاد مختلف نگاه کند و نگاه افراطی و یکسوگرایانه را طرد نماید. این امر فرصت کافی برای شهروند معنوی جهت کنکاش اطلاعات صحیح و ناصحیح را فراهم می‌کند و وی را از از گزند اطلاعات اشتباه در امان نگه می‌دارد.

سومین بعد مهم شهروند معنوی در فضای مجازی، فرهنگ استفاده از فضای مجازی است. فرهنگی که در قالب مواردی چون حفظ هویت مذهبی خود، عدم آسیب‌پذیری، تغذیه ذهنی سالم، آگاهی‌سازی، ترویج اخلاقیات حسنه و... رخ می‌دهد. شهروند معنوی در فضای مجازی با فرهنگ خاص خود پا به عرصه میدان می‌گذارد و حفظ سلامت روحی و روانی خود و دیگران برای وی در اولویت قرار داد. نتایج این قسمت از پژوهش با یافته‌های پژوهش اربن و وارد (Urban and Ward, 2020)، یونال و کیگان (Unal and Keegan, 2019) همسو است. اربن و وارد (Urban and Ward, 2020) معتقد است که شهروند معنوی حساسیت ویژه‌ای به رعایت حقوق دیگران در فضای مجازی دارد و در واقع در این زمینه تفاوتی بین فضای مجازی و واقعی قائل نیست چرا که مطابق تفکرات وی، رعایت نکردن حقوق دیگران گناهی نابخشودنی است. مطابق با یافته‌های یونال و کیگان (Unal and Keegan, 2019) شهروندانی که در فضای مجازی از تربیت معنوی بهتری برخوردار بوده‌اند کمتر به آسیب‌های مختلف روحی و روانی دچار می‌شده‌اند و از دیگران نیز در برابر این آسیب‌ها محافظت می‌کنند... در

تبیین این قسمت از یافته‌های پژوهش می‌توان گفت که فرهنگ استفاده از فضای مجازی در شهروند معنوی همانند یک زنگ هشدار عمل می‌کند به گونه‌ای که وی را نسبت به خطرات و آسیب‌های موجود در این زمینه برای خود و دیگران آگاه می‌کند. در واقع این فرهنگ نقش یک کاتالیزور بین شخص و فضای مجازی عمل می‌کند. بدون شک عدم برخورداری از این فرهنگ، شخص را در فضای مجازی غرق خواهد کرد. پایدار ماندن در برابر آسیب‌ها و آگاهی‌سازی و آگاهی‌بخشی ثمره فرهنگ غنی شهروند معنوی در فضای مجازی است.

پیشنهادهای کاربردی

۱- با توجه به یافته‌های پژوهش در قسمت فرهنگ استفاده از فضای مجازی توسط شهروند معنوی، پیشنهاد می‌شود که توجه به یادگیری عمیق در فضای مجازی و ویژگی‌های آن برای ذی‌نفعان تبیین و تشریح گردد.

۲- با توجه به یافته‌های پژوهش در قسمت فرهنگ استفاده از فضای مجازی توسط شهروند معنوی، پیشنهاد می‌شود که راهکاری حفظ هویت اصیل در فضای مجازی از طریق مواردی چون تکنیک شناسایی دانش کاذب و واقعی و افکار صحیح و ناصحیح برای ذی‌نفعان تبیین گردد.

۳- با توجه به یافته‌های پژوهش در قسمت ارزش‌ها و باورهای شهروند معنوی در فضای مجازی، پیشنهاد می‌شود که تکنیک‌های تفکر انتقادی، خودآگاهی و خودباوری در فضای مجازی برای مخاطبین توضیح و تبیین گردد.

۴- با توجه به یافته‌های پژوهش در قسمت ارزش‌ها و باورهای شهروند معنوی در فضای مجازی، پیشنهاد می‌شود که ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها موجود در فضای مجازی به مخاطبین معرفی گردد.

۵- با توجه به یافته‌های پژوهش در قسمت جهانی‌بینی شهروند معنوی در استفاده از فضای مجازی، پیشنهاد می‌شود که شیوه‌های خودکنترلی و فیلترسازی درونی به کاربران فضای مجازی معرفی گردد. و

همچنین ضمن تقویت سواد رسانه ای در کاربران فضای مجازی، اصول خودمراقبتی و دگرمراقبتی در فضای برای آنها تبیین گردد

References

- Cinzia, A (2018), Citizenship Education in Italian Textbooks. How Much Space is There for Europe and Active Citizenship? *Journal of Social Science Education* 22(4) 47 –76
- McGrath, R. E., Han, H., Brown, M., & Meindl, P. (2022). What does character education mean to character education experts? A prototype analysis of expert opinions. *Journal of Moral Education*, 51(2), 219-237.
- Sher A , Memuna, P. Muhammad ,A (2018), An Analysis of the Critical Thinking for Citizenship Education in the Curriculum at Secondary Level, *Bulletin of Education and Research* 26(4) 79-91
- Starkey, H. (2016). Human rights, cosmopolitanism and utopias: Implications for citizenship education. In *Human Rights and Citizenship Education* (pp. 21-35). Routledge.
- Stein, S. (2021). Reimagining global citizenship education for a volatile, uncertain, complex, and ambiguous (VUCA) world. *Globalisation, Societies and Education*, 19(4), 482-495.
- Swanson, D. M., & Gamal, M. (2021). Global Citizenship Education/Learning for Sustainability: Tensions, 'flaws', and contradictions as critical moments of possibility and radical hope in educating for alternative futures. *Globalisation, Societies and Education*, 19(4), 456-469.
- Tambak, S. (2021). The Method of Counteracting Radicalism in Schools: Tracing the Role of Islamic Religious Education Teachers in Learning. *MIQOT: Jurnal Ilmu-ilmu Keislaman*, 45(1), 104-126.
- Timothy J.,(2015), Making Sense of the City: Local Government, Civic Culture, and Community Life in Urban America, *Journal of Urban History*, 41(1) 143 – 151

- Ünal, F., & Kaygın, H. (2019). Citizenship education for adults for sustainable democratic societies. *Sustainability*, 12(1), 56.
- Urban, P., & Ward, L. (Eds.). (2020). *Care ethics, democratic citizenship and the state*. Springer International Publishing.
- Veugelers, W., & de Groot, I. (2019). Theory and Practice of Citizenship education. In *Education for democratic intercultural citizenship* (pp. 14-41).
- Walsh, G. M. (2020). Challenging the hero narrative: Moving towards reparational citizenship education. *Societies*, 10(2), 34.
- Wilcox, C. (2018). *Onward Christian soldiers?: the religious right in American politics*. Routledge.
- Yefet, K. C., & Shahar, I. (2021). Divorced from Citizenship: Palestinian-Christian Women between the Church and the Jewish State. *Law & Social Inquiry*, 1-41.
- Akhgar, M.; Khalili, M., (2016), Components of Citizenship Education from the Perspective of the Quran and Sunnah, *Islamic Social Research*, 22, (2). 65-91.
- Azadmanesh, S.; Hosseini, A. (2014). Comparative analysis of the goals of moral education in elementary school in Japan and Iran with regard to the values governing the curriculum, *Islam and Educational Research*, 6, (2), pp. 119-136
- Eyvazi, M., Bab Goureh, H. (2013). The evolution of the concept of citizenship and the emergence of global citizenship, *Politics Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Sciences*, 42, (3). 187-205.
- Farhad, F.; Rahimi, D.; Saydaei Gol Sefidi, N.; Sadeghi Deh Sahraei, P.; (1401) Identifying the components of citizenship rights and prioritizing them in cyberspace using theme and DEMAT analysis (case study:

- Folad Shahr), Scientific Quarterly of Cyberspace Legal Studies, Year 1 (14).
- Ghaffari, G.; Habibpour Getabi, K. (2014). Social Policy, Conceptual and Theoretical Foundations, Tehran: University of Tehran.
- Hazari, A.; Khalili, A., (2014), A study of citizenship education in the explicit curriculum of the Iranian formal education institution, Quarterly Journal of Sociology of Social Institutions, 1, (3). 42-71.
- Heydari, M.; Nosrati-Hashi, K.; Narimani, M., (2013), Principles of Education Based on the Value Foundations of Citizenship Education from the Perspective of Islam. Danjeh Publishing.
- Islamian, H., (2018), Investigating the role of "focus" and "formality" in the structure of the educational system on students' religious education based on the views of teachers of the "Religion and Life" course, Two Quarterly Scientific-Promotional Journals of Educational Sciences from the Perspective of Islam, 6.(10).34-76.
- Jalaeipour, H. (2013). Sociology of Iran; A Modernist Society, Tehran, Alam Publishing House
- Mehrmohammadi, M. (1998), Education and Civil Society, Journal of Educational Research, 3(4). 21-32
- Mirfardi, A.; Mokhtari, M.; Faraji, F.; Daneshpazhir, E. (2015).
- Investigating the effect of citizenship culture on the tendency towards legalism (Yasuj city), Strategic Research on Security and Social Order. 5(8). 48-71.
- Mohseni Tabrizi, A., Sadaghati Fard, M. (2011). A study on social indifference in Iran, Applied Sociology, 22(3). 71-93.
- Mousavi, S; Mobaraki, M (2017). Representing the relationship between attitude towards the government and active social citizenship, Quarterly Journal of Strategic Studies in Public Policy, 7(25). 65-81

- Naqibzadeh, A. (2018). A Look at the Philosophy of Education, Tahouri Publications.
- Nikomaram, E.; Kavsi, A.; Sadat, H.; (2011). The role of cultural engineering development of civic ethics, Urban Management Quarterly, Year 3(5). 42-71.
- Nikvarz, T.; Afrasiabi, F. (2017), Explanation of factors affecting the observance of citizenship ethics, Quarterly Journal of Ethics in Science and Technology, 13(3). 33-67.
- Norouzi, N.; Kazemi, A.; Shah Moradi, F.; (2017); Religious education strategies in cyberspace with emphasis on the teachings of the Quran and the life of Razavi; Year 5 (19) Farhang Razavi Journal
- Qoltash, A. (2012). Social and Political Foundations of Education: A Comparative Study of Approaches and Perspectives of Citizenship Education, Journal of Foundations of Education, 2(1). 31-64
- Shamshiri, M. (2015). A study of Islamic mystical anthropology and its implications in citizenship education, Journal of Modern Educational Thoughts, 5(2). 56-78.
- Sharifi, M.; Mirshah Jafari, A. (2016). A study of the moral education curriculum in several countries of the world and Iran, Journal of Moral Knowledge, 7(1). 115-
- Shojaei, M.; (1400) The role of religious education in preventing harms in cyberspace and social networks; Philosophy and Children Quarterly, Year 6 (2)
- Sohrabi.A. (2017). Analytical foundations of citizenship rights in Iran and Islam. Studies in Political Science, Law and Jurisprudence, 4(2), 41-56.